

Мове беларускага фальклору характэрна ўжыванне ў ролі зваротка клічнай формы назоўніка, якая можа абазначаць не толькі асобу, прадмет, з’яву, але і надаваць ім пэўную эмацыянальную ацэнку – станоўчую ці адмоўную: *Сватоньку, сватоньку, пусціце нас у хатоньку*[1, с. 182]. *Баб, а баб, Слава Богу разжыўся на хлеб* [1, с. 172]. *Ой садзе, мой садзе, зялёны вінаградзе!* [1, с. 12]. *Ты, браціку-саколіку, вазьмі мяне на зіманьку. Ой, дзедухна мой саколіку, у мяне паганы хлеб...*[1, с. 99].

Такім чынам, у мове беларускага фальклору значнае месца належыць назоўнікам у ролі зваротка, якія ўжываюцца для характарыстыкі асоб, адушаўлёных істот, з’яў, персаніфікаваных прадметаў. Адны з іх маюць экспрэсіўнае значэнне (*дзеўка, бабка, дзедка*), іншыя – эмацыянальна-ацэначныя (*цётхна, дзедухна, зараначка, лучыніца*).

Вусная народная творчасць з’яўляецца сапраўднай моўнай скарбонкай, адкуль можна запазычыць не толькі пэўныя лексемы, але і суфіксальныя марфемы эмацыянальна-ацэначнага характару, якія вызначаюцца багаццем сваіх значэнняў, выяўляючы тым самым нацыянальна-культурную спецыфіку беларускага народа.

Літаратура

1. Балли Ш. Французская стилистика. М.: ИЛ, 1961. – 393 с.
2. Беларуская народная творчасць. Мн.: Навука і тэхніка, 1974. – 815 с.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М.: Наука, 1985. – 232 с.
4. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке / Сборник статей по языкознанию. М.: МГУ, 1958. С.103 - 124.
5. Гілевіч Н.С. Паэтыка беларускай народнай лірыкі. Слова і вобраз. Паэтычны сінтаксіс. Гукапіс і рыфма. Мн.: Вышэйшая школа, 1975. – 288 с.
6. Загоровская О.В., Фомина З.Е. Экспрессивные и эмоциональные компоненты значения слова (к изучению оснований семантических процессов)/ Семантические процессы в системе языка. Воронеж, 1984. С. 31-40.
7. Земская Е.А. Словообразовательные морфемы как средство художественной выразительности/ Русский язык в школе, 1965, №3. С. 53-58.
8. Иванчикова Е.А. Лексический повтор как экспрессивный приём синтаксического распространения/ Мысли о современном русском языке. М.: Просвещение, 1969. С. 126-139.
9. Параскевіч Г.В. Назоўнікі з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі як характэрная адзнака беларускіх прыказак // Беларуская лінгвістыка, 1978. Вып. 13. С. 38 – 44.
10. Плямоватая С.С. Взаимодействие с контекстом и экспрессивная роль уменьшительно-оценочных имён существительных// Филологические науки, 1961, №1. С. 32-39.

С.М. Балотнікава

ПРАВІЛЫ ПЕРАНОСУ СЛОЎ: ТРАДЫЦЫІ І СУЧАСНАСЦЬ

Пры стварэнні тэксту ў друкаваным ці рукапісным выглядзе часта атрымліваецца, што слова не ўмяшчаецца на радку, у выніку чаго адбываецца разрыў слова і перанос яго часткі на наступны радок. Гэты працэс рэгламентуецца пэўнымі правіламі.

Асабліваю актуальнасць праблема пераносу слоў набыла ў беларускім грамадстве ў апошнія гады ў чаканні новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” і, што цікава, не страціла надзённасць і пасля

прыняцця “Правіл” у 2008 годзе. Прычым дыскусійны характар пытання аб абавязковасці захавання нормаў пераносу назіраецца як у друкарскім асяродку, так і ў школьнай практыцы. Многія вырашылі, што змены ў правапісе, скіраваныя на яго спрашчэнне і аптымізацыю, цалкам адмяняюць усялякія законы пераносу слоў і робяць яго абсалютна свабодным (некаторыя вучні нават пакідаюць на радку ці пераносяць на новы адну літару). Здаецца, што людзі карыстаюцца не тэкстам “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, дзе ўсё выразна рэгламентавана, а чуткамі, спадзяваннямі і асабістым уяўленнем, па прычыне чаго ў пісьмовай практыцы назіраецца выразны разнабой у логіцы і правілах падзелу слоў для пераносу.

Таму нам падаецца абсалютна мэтазгодным звярнуць увагу на існуючыя зараз у беларускай мове правілы пераносу слоў, актуалізаваць па-ранейшаму нарматыўныя пазіцыі і падкрэсліць тыя змены, якія адбыліся ў сістэме пераносу згодна з “Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 2008 года адносна “Правіл” 1959 года.

Варта адзначыць, што асноўная функцыя пераносу слоў, асабліва ў выдавецкай справе, – эстэтычная, паколькі тэкст з раўнамерна размеркаванымі ў радках словамі выглядае прыгажэй. Калі не прымяняць пераносы, то некаторыя радкі аказваюцца слаба запоўненымі, што выразна заўважна ў наборы вузкіх калонак пры друку газет ці часопісаў і робіць успрыняцце інфармацыі нязручным, псуе знешні выгляд радка і старонкі ў цэлым. Акрамя таго, выкарыстанне пераносаў дазваляе сэканоміць месца, а гэта ў друкарскай справе часта бывае вельмі актуальным. У той жа час тэкст з пераносамі з’яўляецца больш цяжкім для чытання і ўспрымання, таму ў кніжках для маленькіх дзяцей пераносы не выкарыстоўваюць зусім.

Перанос слоў у любой мове найперш падпарадкаваны сэнсу слова, таму варта звяртаць увагу на тое, каб перанос не сказіў сэнс слова або яго вымаўленне. Пераважна перанос адбываецца або па мяжы складоў, або па мяжы марфем. Кожная мова мае свае правілы для вызначэння месцаў магчымага пераносу (у англійскай мове, дарэчы, гэта часта ўказваецца ў слоўніках; прычым брытанская і амерыканская сістэмы ў гэтым пытанні прынцыпова розняцца). У эсперанта перанос дазваляецца ў любым месцы (можна нават пераносіць адну літару), хоць часцей усё ж пераносяць згодна з універсальнымі законамі – па складах ці па марфемах. У кітайскай, карэйскай і японскай мовах таксама можна пераносіць слова ў любым месцы (але там пісьмовыя адзінкі больш буйныя).

Для многіх еўрапейскіх моў уласцівы некаторыя агульныя правілы пераносу: забарона пераносу адной літары ці спалучэнняў зычных без галоснай; перанос па фанетычных складах, словы з аднаго складу не падлягаюць пераносу; аддзяленне пры пераносе прэфіксаў і суфіксаў ад кораня; падзел спалучэнняў з дзвюх аднолькавых або розных зычных; падзел складаных слоў на структурныя часткі і інш. У той жа час, розныя мовы маюць свае традыцыі пераносу. Так, напрыклад, у адрозненне ад беларускай, у англійскай мове не падзяляюцца для пераносу ўласныя імёны (*Moscow, London, Africa*) і пажадана

пазбягаць пераносу частак састаўных найменняў (*the Atlantic Ocean, Latin America*).

У пісьмовай традыцыі большасці сучасных еўрапейскіх моў перанос пазначаецца дэфісам пасля пачатковай часткі разарванага слова. У старажытных жа шрыфтах (як лацінскіх, так і кірылічных), сустракаліся больш разнастайныя формы гэтага знака: гарызантальная рыска на ўзроўні ніжняй лініі літар, рыска з загнутым уверх правым краем, нахіленая рыска, знак у выглядзе дзвюх нахіленых рысак і інш.

У некаторых арфаграфічных сістэмах перанос асобным знакам зусім не абазначаецца, слова там проста разрываецца паміж радкамі. Так, без знака пераносу да сярэдзіны XVII стагоддзя абыходзіўся і кірылічны друк (гэта сістэма захоўваецца яшчэ і зараз у рускіх старавераў). Падобнай традыцыі прытрымліваюцца і некаторыя сучасныя пісьменнасці, пераважна азіяцкія, прычым не толькі іерагліфічныя, але і алфавітныя, напрыклад, тайская.

У большасці моў, у тым ліку і беларускай, перанос уяўляе сабой проста разрыў слова і даданне знака пераносу, аднак у пэўных словах некаторых моў пры пераносе мяняюцца і самі літары або дыякрытычныя знакі, напрыклад, англійская мова: *eighteen* → *eight-//teen*; венгерская: *asszonnyal* → *asz-//szony-//nyal*; галандская: *reëel* → *re-//eel*, *omaatje* → *oma-//tje*; грэчаская: *Μαϊου* → *Μα-//ου*; каталанская мова: *para•lel* → *para-//lel*; нямецкая: *Zucker* → *Zuk-//ker*, *Schiffahrt* → *Schiff-//fahrt* (па традыцыйнай арфаграфіі; у новай жа – *Zu-//cker* і *Schi-//ffahrt*); шведская: у залежнасці ад значэння слова *glassko* → *glas-//sko*, *glass-//ko*, *glass-//sko*.

Як ужо адзначалася, у сучаснай сусветнай пісьмовай практыцы перанос слоў пераважна не хаатычны і адвольны, а падпарадкаваны пэўным арфаграфічным нормам. Падобныя нормы ўласцівы і беларускай мове. Правілы пераносу слоў з радка на радок абумоўлены фанетычным падзелам слоў на склады і марфемнай структурай слова. Аднак, калі раней (згодна з “Правіламі” 1959 года) дастаткова моцна акцэнтаваўся марфемны складнік, то ў “Правілах” 2008 года спрасціліся менавіта пазіцыі захавання пры пераносе цэласнасці марфемы (асабліва каранёвай).

Правілы пераносу ўтрымліваюць у сабе як забараняльныя нормы, так і пазіцыі рэкамендацыі, больш або менш строгай. Так, пры пераносе забаранялася раней і зараз таксама нельга:

- пакідаць на радку або пераносіць на наступны адну літару, хоць яна і ўтварае склад; таму не падлягаюць пераносу словы кшталту *Азія, алоэ, ідэя, алея*;
- пакідаць пачатковыя або пераносіць у новы радок канцавыя спалучэнні зычных без галоснай, паколькі перанос слоў з аднаго радка на другі ажыццяўляецца па складах (*спе-вы, снасьць, тра-ва, тэ-атр, прэ-фект*);
- разбіваць пераносам дыграфы **дж** і **дз**, калі яны абазначаюць адзін гук (*са-джаць, ура-джайны, ра-дзіма, па-дзяліць*); калі ж **дж** і **дз** з’яўляюцца спалучэннем прыставачнай **д** і каранёвых **ж, з**, то гэтыя спалучэнні разбіваюцца пераносам (*ад-жаць, пад-задорыць, пад-золісты*);

- аддзяляць **й** і **ў** ад папярэдняй галоснай (*бой-кі, лей-цы, май-скі, каў-нер, слаў-ны, лаў-ка*); не пакідаецца на радку толькі **ў**, з якой пачынаецца другая частка складанага слова (*нова-ўвядзенне, слова-ўтварэнне*)

- аддзяляць **ь** і **‘** ад папярэдняй зычнай (*нось-біт, малаць-ба, бур’ян, аб’езд*).

Таксама нельга пераносіць на наступны радок:

- знакі прыпынку:

працяжнік не пераносіцца ні ў якім выпадку, ён можа быць у пачатку радка толькі перад рэплікай дыялога (традыцыйна выключэнне можа складаць і працяжнік, які, стоячы пасля кропкі ці двукроп’я перад другой часткай перарванай простаю мовы, можа пераносіцца ў новы радок);

дужкі і двукоссе, якія адкрываюцца, а таксама шматкроп’е ў пачатку фразы прымыкаюць да наступнага тэксту, усе астатнія знакі прыпынку – да папярэдняга;

- злучок (дэфіс), які супадае са знакам пераносу (*Давыд-Гарадок, папершае, сон-трава*); у некаторых друкаваных выданнях увогуле не рэкамендуець перанос па дэфісе, каб пазбегнуць неадназначнасці пры ўзнаўленні зыходнага напісання (злітнага або дэфіснага);

- нарашчэнні склонавых канчаткаў да лічбаў (*3-ці, 5-га, 9-ым, а 17-й*);

- скарачаныя абазначэнні пры лічэбніках (адзінкі вымярэння, якія адносяцца да лічбаў) (*2011 г., XXI ст., 357 км, 50 га, 3 кг, 94 м, 10 руб.*);

- нумар ад асноўнага слова (*Людovic XIII, Генрых IV, Пётр I*);

- часткі літарных абрэвіатур і абрэвіатур, якія з’яўляюцца спалучэннем літар і лічбаў (*БДУ, ААН, ТУ-154, АІ-98, Боінг-767*);

- дэфісныя напісанні тыпу *2-мясцовы, n-мерны, Т-падобны*;

- ініцыялы імя і імя па бацьку, ініцыялы ад прозвішчаў (*І.Д. Луцэвіч, Селіванава Т.П., М. Танк*);

- умоўныя скарачэнні ад уласных імёнаў (*праф. Міхневіч, акад. Іванова, ван Бетховен, да Вінчы, г. Мінск, Пухавіцкі р-н*);

- часткі ўмоўных скарачэнняў тыпу *і г.д., і да т.п., і інш., г.зн., т.зв., стст., ун-т, р-н, т-ва*;

- забаронена разрываць шматзначныя лічбы (*33 285, 46 902 871*), тэлефонныя нумары (*222-31-42, 8-029-543-87-99*).

У складаных словах, як і раней, кожная частка пераносіцца згодна з правіламі пераносу асобных слоў: канцавая частка першага слова можа пераносіцца на новы радок, а пачатковая частка другога пакідацца на папярэднім пры ўмове, што гэтая частка з’яўляецца складам (апрача склада, які ўтварае адзін галосны гук): *дзее-пры-слоўе, фо-та-апа-рат, се-на-ўбо-рка*.

Што да пераносу складанаскарачаных слоў, то ў “Правілах” 2008 года асобны пункт, як у 1959-м, адсутнічае. Але гэта, відаць, дае падставы сцвярджаць, што аднаскладовыя часткі складанаскарачаных слоў па-ранейшаму не разбіваюцца пры пераносе: *праф-бю-ро, спец-кар, гар-вы-кан-кам*.

Нарэшце, трэба спыніцца на тых зменах у пераносе слоў, якія адбыліся ў рэдакцыі правіл 2008 года. Спрашчэнне датычыць разбіцця для пераносу спалучэнняў зычных паміж галоснымі ў сярэдзіне слова:

Правілы' 1959	Правілы' 2008
Пры пераносе нельга: • пакідаць у канцы радка або пераносіць на другі радок дзве аднолькавыя зычныя, якія стаяць паміж галоснымі (<i>двац-цаць, жыц-цё, гал-лё, пытан-не, калос-се, збож-жа, зарэч-ча</i>); • далучаць да аднаскладовай прыстаўкі пачатковую зычную кораня (<i>на-браць, за-спяваць, на-скочыць, раз-грэбці, пад-крэсліць, рас-плесці</i>); • аддзяляць зычную ад аднаскладовай прыстаўкі, калі за ёю ідзе зычная кораня (<i>раз-мах, без-дапаможны, над-піс, пад-рэзаць, без-заганны, пад-група</i>). Перанос спалучэнняў зычных у корані (не на стыку прыстаўкі і кораня) і на стыку кораня і суфікса дазваляўся некалькімі спосабамі згодна з агульнымі правіламі пераносу па складах (<i>ся-стра, сяс-тра, сяс-тра; вя-сна, вяс-на; выдаве-цтва, выдавец-тва; белару-скі, беларус-кі</i>)	Калі ў сярэдзіне слова паміж галоснымі маецца спалучэнне зычных, то пераносіцца на наступны радок або ўсё гэта спалучэнне, або <u>любая</u> яго частка: <i>ра-змова, раз-мова; за-става, зас-тава; кро-пля, кроп-ля; ра-скрыць, рас-крыць, раск-рыць; бя-скрыўдна, бяск-рыўдна, бяск-рыўдна; дзяці-нства, дзяцін-ства, дзяцінс-тва, дзяцінст-ва; два-ццаць, двац-цаць; со-ллю, сол-лю; кало-ссе, калос-се; паа-бапал, па-абапал; мы-цца, мыц-ца; насе-нне, насен-не; пад-група, падг-рупа.</i>

Акрамя вышэйназваных агульнаабавязковых у пісьмовай практыцы для носьбітаў мовы правіл, якія з'яўляюцца часткай арфаграфічнай сістэмы беларускай мовы, існуюць і больш строгія правілы для тыпаграфскага набору, дзе забаронены выпадкі пераносаў, якія фармальна дапушчальныя, але перашкаджаюць чытанню і цэласнаму ўспрыняццю тэксту. У прыватнасці:

- не рэкамендуецца аддзяляць пераносам пачатковы або канцавы склад **не** (каб не прачытаць радок з дакладнасцю да наадварот: *атрымалі не//дастаткова*);
- пажадана пазбягаць такіх пераносаў, пры якіх атрыманыя часткі маюць непажаданы сэнс (*бры//гады*);
- не застаюцца “вісець” на папярэднім радку кароткія (асабліва адналітарныя) прыназоўнікі і злучнікі, іх пажадана прывязваць да наступнага тэксту і пераносіць на іншы радок;
- непажадана адрываць кароткія часціцы ад папярэдняга тэксту (найперш гэта датычыць **б** і **ж**);
- не рэкамендуецца адрываць ад наступнага тэксту адмоўную часціцу **не** (па той жа прычыне, што і склад **не**, гл. вышэй);
- пры наборы неабходна сачыць, каб знакі пераносу не паўтараліся больш чым у двух сумежных радках, інакш тэкст будзе выглядаць непрыгожа.

Акрамя таго:

- нельга аддзяляць назву ад тэксту і пакідаць яе на апошнім радку папярэдняй старонкі;

- не рэкамендуецца пераносіць на наступную старонку апошнія слова сказа, а таксама радок, які з’яўляецца апошнім у абзацы.

Падобныя патрабаванні часта становяцца неабходнымі і для большасці з нас пры афіцыйных пісьмовых зносінах, пры афармленні творчых і навуковых работ як адзнака стылю і паказчык моўнай кампетэнцыі, высокай пісьмовай культуры чалавека і яго адукацыі ўвогуле.

Спрошчаны ў 2008 годзе перанос слоў адпавядае сучасным выдавецкім тэхналогіям, дазваляе пазбягаць пэўнай колькасці арфаграфічных памылак, спрыяе аптымізацыі пісьмовай сістэмы беларускай мовы.

Аднак у сучаснай друкаванай традыцыі многіх моў паступова страчвае свае пазіцыі само прымяненне пераносу слоў. І не толькі, напрыклад, у англамоўным друку, дзе патрэба пераносу дзеля захавання прыгажосці набору ніжэйшая за беларускую, паколькі сярэдняе англійскае слова карацейшае за сярэдняе беларускае ці рускае. Распаўсюджанне ў штодзённым побыце камп’ютарных тэхналогій з іх вялікімі магчымасцямі рэдагавання таксама робіць не вельмі патрэбнай строгуую рэгламентацыю пераносу слоў, пакідаючы актуальнымі законы пераносу толькі для практыкі пісьма “ад рукі”. У камп’ютарным наборе прымяняюцца функцыі непарыўнага прабелу і непарыўнага дэфіса пры неабходнасці забароны пераносу і разрыву радка ў пэўным месцы, а для пазначэння ўручную месца магчымага пераносу, які не захоўваецца пры рэдагаванні тэксту, – сімвал т.зв. мяккага пераносу (англ. soft hyphen). Таму і ў нашым грамадстве згодна з сусветнай тэндэнцыяй усё менш людзей працягвае дакладна прытрымлівацца правіл пераносу слоў ці нават увогуле яго выкарыстоўваць.

На нашу думку, падобнае імкненне пазбавіцца ад якой-небудзь, нават спрошчанай, рэгламентацыі пераносу слоў (якая, заўважым, заснавана на пэўных фанетычных і марфалагічных законах мовы) разбурае частку арфаграфічнай сістэмы беларускай мовы, не спрыяе яе належнаму, трываламу існаванню і рэтрансляцыі наступным пакаленням.

Літаратура

1. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. Цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
2. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1959. – 160 с.

Ж.Я. Белакурская

АКАННЕ Ў РУКАПІСНЫМ І ДРУКАВАНЫМ ВАРЫЯНТАХ ЗБОРНІКА ЯКУБА КОЛАСА “ДРУГОЕ ЧЫТАННЕ ДЛЯ ДЗЯЦЕЙ БЕЛАРУСАЎ”: ПАРАЎНАЛЬНА-СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫ АСПЕКТ

Перыяд пачатку XX стагоддзя з 1906 па 1915 гады вызначальны ў гісторыі беларускага пісьма, паколькі, на думку даследчыкаў, у гэты час склаліся